

б) кілька разів громадськість Черкас ставила питання про перейменування однієї з вулиць міста, на честь І. О. Гуржія.

1. *Автобіографія І. О. Гуржія, написана в останній рік життя з власноручними виправленнями та уточненнями // Історик Іван Гуржій у колі рідних і колег. Спогади, документи, статті про вченого. – Черкаси, 2008.*
2. *Іван Олександрович Гуржій: Бібліографія вчених Української РСР / Вступна стаття А. Санцевича; Бібліографія складена Т. М. Шелюх. – К., 1974.*
3. *Спеціалізована вчена рада / Упор. О. Юркова, І. Азарх // Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К., 2006.*
4. *Матях В.М. Відділ історії України середніх віків і раннього нового часу // Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К., 2006.*
5. *Інститут історії України Національної академії наук України: Док. і мат. 1936–1991: у 2 кн. – Кн. 1: 1936–1947. – К., 2011.*
6. *Улецітата тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Зб. док. і мат.: у 2 ч. – Ч. 2: 1944–1956 рр. / Упор.: Р. Пиріг (кер. колект.) та ін.; Ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін. – К., 1996.*
7. *Смолій В.А. Вчений у контексті епохи // Гуржійвські історичні читання: Мат. конф., присвяченої 90-річчю від дня народження Івана Олександровича Гуржія. – Черкаси; К., 2006.*
8. *Рубльов О.С. Упошуках правди історії: Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977 рр.) // Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Док. і мат. / Упор. О. Рубльов; Відп. ред. В. Смолій. – К., 2007.*
9. *Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Док. і мат. / Упор. О. Рубльов; Відп. ред. В. Смолій. – К., 2007.*
10. *Смолій В.А. Іван Олександрович Гуржій // Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К., 2006.*
11. *Іван Олександрович Гуржій. Біобібліографічний покажчик / Укл. С. Костюк і В. Грабовецький. – Л., 1965.*

Reyent O.P. Ivan Oleksandrovych Gurzhiy: between Science and Epoch. In the article comprehensively is described the doctor of historical sciences, professor I.O. Gurzhiy activity (the 1915th–1971th). On the basis of scientist's creative heritage, materials of his biography has been analyzed all the aspects of I. Gurzhiy scientific activity and career.

Key words: I. Gurzhiy, research papers, the biography, historiography.

О. В. Марченко

СТУДІЇ СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ІВАНА ОЛЕКСАНДРОВИЧА ГУРЖІЯ ЯК СЕГМЕНТ ТВОРЧОГО ДОРОБКА ІСТОРИКА

У статті досліджується розвиток спеціальних історичних дисциплін в Інституті історії України НАН України на прикладі наукового доробку І. О. Гуржія. Аналізуються основні дослідження вченого, які визначають основні аспекти спеціальних історичних дисциплін і ставлення автора до місця цих дисциплін у системі історичної науки. Розкривається роль історика в процесі становлення та поступу спеціальних історичних дисциплін у 1960 – на початку 70-х рр.

Ключові слова: спеціальні історичні дисципліни, І. О. Гуржій, Інститут історії України НАН України, історичне дослідження, історіографія.

Розвиток історичної науки як складової частини соціогуманітаристики неможливо уявити без конкретного людського фактору осіб-виконавців, на плечах яких лежить непросте місія об'єктивного переосмислення та інтерпретації минувшини, її екстраполяції в дійсність, з урахуванням і поєднанням ціннісних орієнтирів та викликів сучасності. Проблематика ж розуміння й усвідомлення цілісного процесу еволюції тієї чи іншої галузі знань не може бути повною, без урахування досвіду та здобутків дослідниками сучасності творчого багажу їх попередників.

Особливо важливим і актуальним є звернення до постатей діячів української історичної науки другої половини ХХ ст., оскільки цей період був показовим часом для вітчизняної історичної науки. Саме у цей складний і неоднозначний період після Другої світової війни відбулося становлення нового покоління фахівців, які прийшли до науки відразу ж із фронтів лав. Серед них був і відомий для широкої наукової громадськості, видатний дослідник соціально-економічної історії українських теренів, член-кореспондент Академії наук УРСР, доктор історичних наук, професор Іван Олександрович Гуржій. Його науковий доро-

бок на порозі пробудження національної історичної науки привертає все більшу увагу сучасників, оскільки Івана Олександровича можна по праву вважати одним із будівничих національної парадигми української історичної науки. Переусвідомлення творчого шляху історика кочне необхідне в умовах суверенної національної розбудови української науки, хоча самодостатня постать І. Гуржія вже давно посідає чільне місце в анналах національної історіографії.

На сьогодні біографія та творча спадщина І. Гуржія залишаються практично не дослідженими. Найбільш повною біографічною роботою залишається праця О. Гуржія (сина дослідника) «Порини» [1]. Втім, сам автор класифікував її як науково-популярне видання, незважаючи на залучення значної кількості матеріалів сімейного архіву. Дещо більше даних містить збірка «Історик Іван Гуржій у колі рідних і колег: спогади, документи, статті про вченого», що вийшла за матеріалами конференції, присвяченої 90-річчю від дня народження вченого [2]. Однак недослідженими залишаються як окремі аспекти діяльності Івана Олександровича, так і постать науковця загалом – як видатного діяча української історичної науки.

Перш ніж перейти безпосередньо до розгляду науково-організаторських звершень історика, потрібно декілька рядків присвятити його життєвому шляху. Народився майбутній дослідник 15 вересня 1915 р. у с. Худяки на Черкащині [3, 123]. Іван рано залишився без батька, який помер 1921 р. Зі всіма негараздами, що випали на долю України та українського народу під час «насадження» радянської влади, майбутній вчений з 8 років почав навчання у місцевій чотирикласній школі, після закінчення якої у 1932 р., він вступив на коротко-

термінові педагогічні курси у м. Черкаси. Поряд з цим, Іван Александрович працював учителем Леськівської неповної середньої школи (Черкаський р-н). У 1934 р., після підготовки курсів, він вступив на мовно-літературний факультет Черкаського педагогічного інституту, а після переведення факультету до Полтавського педінституту майбутній вчений змушений був покинути рідну Черкащину, заради здобуття знань. Проте, матеріальні негаразди змусили його перервати навчання і влаштуватися на педагогічну роботу у Врадіївській середній школі (Одеська обл.). Переїзд на Одещину став поворотним пунктом для формування І. О. Гуржії як науковця, адже з вересня 1936 р. він вступив на історичний факультет Одеського державного університету, який закінчив з відзнакою влітку 1941 р. [2, 145].

Після закінчення університету на долю Івана Александровича випали інші випробування – 4 важкі воєнні роки, служба у частинах Південно-Західного та Першого Білоруського фронтів, важка контузія. Після тривалого лікування І. О. Гуржій був демобілізований та направлений у розпорядження Наркомату освіти УРСР. З травня до листопада 1945 р. він працював старшим викладачем Чернігівського вчительського інституту, а вже восени 1945 р. Іван Александрович вступив до аспірантури Інституту історії АН УРСР [4, 57]. Завдяки наполегливій праці та непохитному бажанню самовдосконалення, він на все життя пов'язав себе із науковою стежею дослідника.

Іван Александрович є автором понад 300 наукових і науково-популярних праць, посібників для вищої та середньої школи. Разом з цим, історик виявив себе з найкращого боку як організатор наукової роботи, будучи одним з ініціаторів і редактором серійних щорічників – «Історіографічні дослідження в Українській РСР» та «Український історико-географічний збірник», видання яких, відразу ж по його смерті, було припинено, через «загрозу» радянській ідеологічній машині. Дослідницькі інтереси І. О. Гуржії були пов'язані переважно з українською історією, історіографією та джерелознавством XVIII–XIX ст. Проте, широта дослідницького діапазону історика охоплювала набагато ширше коло проблем і питань української історії, серед яких чи не останнє місце посідала проблематика комплексу спеціальних історичних дисциплін.

Виходячи з реальних можливостей всебічного вивчення та оцінки наукового доробку дослідника, потрібно звернути увагу й на роль Івана Александровича у процесі становлення та розвитку студій спеціальних історичних дисциплін в Інституті історії АН УРСР, як складової частини формування фундаменту національної історичної науки за радянської доби.

Вдаючись до розгляду багатогранної особистості нашого героя, потрібно відмітити, що науковий інтерес історика проблемами комплексу спеціальних історичних дисциплін формувався на ниві соціально-економічної історії, адже чимало аспектів як соціальної, так і економічної історії України пов'язані з дослідницькою сферою спеціальних історичних дисциплін, серед яких показовим є приклад історичної географії [5].

Аналіз творчого доробку вченого свідчує той факт, що Іван Александрович є автором монографічних праць переважно з історії України другої половини XVIII – XX ст. Проте, не слід забувати, що будучи різностороннім дослідником, І. О. Гуржій доклав чимало зусиль на ниві розвитку студій спеціальних історичних дисциплін, оскільки не міг залишитися осторонь цього процесу, особливо в 60–70-х рр. XX ст., коли нечуваного розмаху набули історико-географічні та картографічні дослідження.

До творчого доробку дослідника відносяться його розвідки в галузі топоніміки. В 1963 р. він очолив наукову раду тематичного розділу «Історія назв» у журналі «Наука і життя», який з 1965 р. був перейменований на «Наука і суспільство». Під керівництвом Івана Александровича готувалися до публікації в журналі статті про походження географічних назв, їхнє значення та зміни впродовж віків. Звісно, такі статті мали стислий характер, оскільки несли лаконічну інформацію. Протягом 1963 р. були вміщені 29 довідок, 1965 р. – 38, 1966 р. – 46 [6, 12]. Розширювався й діапазон охоплення назв. Так, якщо в 1963 р. переважали назви міст і наводилися лиш окремі терміни загальновідомого значення: Україна, Дніпро, Поділля, то вже 1965 р. на авансцену вийшли річки та моря, не зупиняючись на публікації матеріалів про міста. В 1966 р. характеризувалися ріки басейну Дніпра, Азовського моря, а також публікувалися довідки про Карпатські та Кримські гори, історичні області України – Волинь, Галичину, Закарпаття, Крим, Північну Буковину, Поділля, Слобожанщину [6]. Отож, керований І. О. Гуржієм, відділ надав змістовний словник найважливіших топонімів, що стосуються українських земель.

Історик продовжував наполегливу роботу над висвітленням соціально-економічної історії України. Вийшли ґрунтовні статті про роль України в сільськогосподарському виробництві Росії, розвитку транспорту в Україні та посилення його ролі у всеросійських економічних зв'язках, промисловість України у системі всеросійського ринку в 60–90-х рр. XIX ст. Ці питання та проблеми означеної тематики знайшли відображення у монографії, в якій дослідник, на основі значного архівного матеріалу, показав розвиток промисловості, сільського господарства, транспорту, торгівлі в Україні у тісних (а інших би й бути не могло) економічних зв'язках, можна сказати й залежністю, з усією імперією [7].

Іван Александрович як один із найавторитетніших працівників Інституту історії АН УРСР обіймав посаду відповідального редактора бібліографічного покажчика – «Радянські видання документальних матеріалів з історії України (1917–1968)» [8], а також, разом з академіком А. Скабою та професором В. Дядиченком, входив до редакційної колегії, призначеної керувати публікацією історичних документів серії «Джерела з історії України». Результат діяльності колегії не змусив довго чекати і вже в 1971 р. першим у ній вийшов «Літопис Самовидця» [6, 14].

Серед заслуг дослідника, слід відзначити й ініціативу Івана Александровича на ниві розвитку історико-географічних і картографічних знань в Інституті історії АН УРСР. Історика було призначено відповідальним редактором «Українського історико-географічного збірника». У заглавній статті першого номеру збірника, разом з О. Молодчиковим, він наголосив на цілісному впливі географічного середовища на темпи розвитку людства та історичного процесу [9, 3]. Аналізуючи історіографічний процес розвитку історичної географії, автори порівнювали й екстраполювали здобутки попередників різних історичних періодів на велику сучасності. Проте, як це було притаманно розвитку радянської науки у різних республіках СРСР, акцентувалася увага на наступності зародження та розвитку історико-географічної думки на українських теренах від Москви [9, 7]. Таке «тло епохи» було притаманне всій радянській соціогуманітаристиці, будучи стержнем ідеологічної пропаганди комуністичної номенклатури. Незважаючи на пута радянської системи, завдяки таким національно-свідомим дослідникам,

як Іван Олександрович, сучасне суверенне покоління має значний історіографічний багаж, що допомагає переосмисленню розвитку української науки в минулому.

Розкриваючи стан та перспективи історико-географічних досліджень на сучасному етапі, І. О. Гуржій, разом зі своїм колегою, прийшли до ряду висновків щодо основних завдань, які постають перед збірником:

- сприяти розгортанню досліджень з історичної географії в УРСР;
- висвітлювати проблеми та питання історичної географії та картографії;
- приділяти увагу розробці джерелознавчої бази історичної географії;
- служити майданчиком для проведення творчих дискусій та обговорення проблем історичної географії УРСР [9, 32].

Упродовж сучасного періоду суверенного розвитку української історичної науки у ній відбувається зміна методологічних підходів, переосмислення гуманітаріями дидактичної функції для суспільства та формування наукової стратегії розвитку за сучасних складних умов для нашої країни. Щоправда таке переосмислення чи переусвідомлення не лише відображається у критичному аналізі історіографічної спадщини радянських часів, а й певними «перегінами» (знов таки, радянська термінологія) у процесі якісної інтерпретації здобутків попередніх поколінь учених. Потрібно, не зважаючи на всі мінуси та негативні сторони радянського періоду, активно досліджувати науковий доробок попередників, особливо таких, як Іван Олександрович, котрі своєю активною працею та національною позицією культивували українську науку та підносили її до нових вершин, незважаючи на обмеження й утиски.

1. Гуржій О.І. Порини. – Черкаси, 2008.
2. Історик Іван Гуржій у колі рідних і колег: спогади, до-

кументи, статті про вченого. – Черкаси, 2008.

3. Санцевич А.В., Федоренко В.Г. 60-річчя з дня народження І. О. Гуржія // Укр. іст. журн (далі – УІЖ). – 1975. – № 8.
4. Вчені Інституту історії України: Бібліогр. довід. / Серія «Українські історики». – Вип. 1. – К., 1998.
5. Гуржій І.О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст. // УІЖ. – 1959. – № 5; Гуржій І.О. Українські ярмарки та їх роль у внутрішній торгівлі Росії (60–90-і роки XIX ст.) // УІЖ. – 1963. – № 5.
6. Санцевич А.В. І. О. Гуржій. Життя і творчість // Історія та історіографія України – К., 1985.
7. Гуржій І.О. Україна в сільськогосподарському виробництві пореформеної Росії (60–90-і рр. XIX ст.) // УІЖ. – 1964. – № 6; Гуржій І.О. Розвиток транспорту на Україні та посилення його ролі у всеросійських економічних зв'язках (60–90-і рр. XIX ст.) // УІЖ. – 1965. – № 10; Гуржій І.О. Розвиток промисловості України в системі всеросійського ринку (60–90-і рр. XIX ст.) // УІЖ. – 1966. – № 10.
8. Радянські видання документальних матеріалів з історії України (1917–1968): Бібліогр. покажч. – К., 1970.
9. Гуржій І.О., Молодчиков О.В. Стан і завдання історико-географічних досліджень на Україні // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 1.

Marchenko O.V. Studies of special historical sciences in scientific heritage by Ivan Gurzhiy as segment of historian creative achievements. In the article is researched the development of special historical sciences in the Ukraine History Institute of the Ukrainian National Academy of Sciences on the example of I. Gurzhiy scientific achievements. Are analyzed the main scientist's works in which was determined theoretic aspects of special historical sciences and the author's attitude to the place of these sciences in the system of history. Is explored the historian role in the process of formation and development of special historical sciences in the 60–70-s of the XX century.

Key words: special historical sciences, Ivan Gurzhiy, the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, historical research, historiography.

В. В. Шевченко

ПИТАННЯ РОЗВИТКУ ТРАНСПОРТУ В УКРАЇНІ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ І. О. ГУРЖІЯ

У статті проаналізовано внесок І. О. Гуржія в дослідження історії транспорту в Україні впродовж XVIII–XIX ст. Визначено контекст та охарактеризовано основні аспекти теми, над якими працював учений.

Ключові слова: транспорт, залізниця, Україна, ринок, Іван Олександрович Гуржій.

У сучасній вітчизняній історичній науці все більше уваги привертається до економічної проблематики. Попри значні зрушення в її вивченні, що відбулися останнім часом, досі існує потреба в ширшому й глибшому відтворенні картини господарського життя українського суспільства на різних етапах його розвитку. У зв'язку з цим, виникає інтерес до напрацювань у цій царині попередніх поколінь істориків, зокрема радянського періоду. У когорті дослідників того часу чільне місце займає доктор історичних наук, професор, член-кореспондент АН УРСР Іван Олександрович Гуржій. Будучи людиною широких наукових зацікавлень, він чимало зусиль доклав для вивчення питань соціально-економічного розвитку українських земель, за умов розкладання феодално-кріпосницьких та формування ринкових відносин.

Життєвий шлях і творчий доробок І. О. Гуржія викликали інтерес як у його сучасників, так і нинішніх фахівців. Опубліковано низку відповідних студій [1], а з 2006 р., на базі Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, періодично про-

водиться наукова конференція «Гуржійські історичні читання». Однак заявлену тему в попередніх публікаціях і виступах практично оминали. Тому метою цієї розвідки є з'ясування внеску І. О. Гуржія у дослідження історії транспорту в Україні.

Учений розглядав транспорт як один із чинників процесу формування української нації. Він вважав його «винятково важливим засобом у створенні спільності економічного життя того чи іншого народу, а також у розширенні його економічних і культурних зв'язків з іншими народами» [2, 79]. Проте, слід зазначити, що для І. О. Гуржія історія транспорту не була об'єктом спеціального вивчення. Підтверджуючи необхідність глибокого і всебічного дослідження цієї проблематики, він ставив перед собою лише завдання «дати загальну характеристику розвитку головних галузей транспорту України..., визначити їхню питому вагу в межах Європейської Росії та показати зростаючу роль у розширенні й поглибленні всеросійського ринку» [2, 80]. У цьому контексті основну увагу було зосереджено на таких аспектах проблеми, як стан доріг та транспортних засобів, побудова залізниць, удосконалення перевезень водними шляхами. Найбільш детально їх висвітлено у монографіях вченого – «Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.» (1954) [3], «Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця